

ЛЕСЯ СТАВИЦЬКА
ДОКТОР ФІЛОЛОГІЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОР
Завідувач відділу соціолінгвістики
Інститут української мови Академії наук України

РОЛЬ СПАДЩИНИ Ю.ШЕВЕЛЬОВА У ВИВЧЕННІ УКРАЇНСЬКОГО СУБСТАНДАРТУ

У статті розглядається проблема субстандартих мовних проявів – міського сленгу, суржику, діалектів – з позицій соціолінгвістичного аналізу, початки якого в лінгвоукраїністиці тісно пов'язані з творчістю Ю. Шевельова.

Особливу увагу приділяє соціо-прагматичному аспекту функціонування урбаністичних та неурбаністичних субстандартних форм. Запропонований Шевельовим підхід до вивчення субстандарту як джерела вітальності мови і повноцінності її функціонування дістає тут подальший розвиток.

Ключові слова: соціолінгвістика, субстандарт, норма, пуризм.

Вивчення мовних маргіналій, того потужного лексичного пласту, який перебуває поза межами мовного стандарту, було і залишається однією з найслабших ланок української лінгвістики. Одновимірні і гіпероцінні безапеляційні налічки на кшталт суржик – знак безкультур'я і духовного виродження, жаргон – словесне сміття, яке треба викорінювати, а сленг – це щось знижене, вульгарне, що не вживається у пристойному товаристві, міцно вкорінились у метамовній свідомості українського соціуму і що найсумніше – у метамові професійних філологів.

Процеси демократизації зачепили не тільки власне національний комунікативний простір, а й поставили завдання адекватно та об'єктивно описати цей простір, пам'ятаючи, що, за влучним висловом російського

лінгвіста Гр.Винокура, «лінгвіст не оцінює, а вивчає». Саме праці Ю.Шевельова, чия думка була вільною від ідеологічного пресингу, стали потужним каталізатором наукового осмислення незаконослухняної мови. Ті нечисленні зауваги, що містяться у філологічному доробку вченого, органічні у контексті його доби; вони як згусток геніальних прозрінь пульсують у працях наших сучасників.

Повертаючись до вищесказаного, зазначимо, що відставання соціоукраїністики у вивченні субстандарту зумовлене низкою етнокультурних причин, і одна з них пов'язана з тим, що в українській культурі мова традиційно сприймалася не прагматично – як засіб комунікації, а як національний скарб.

Природно, що за такого підходу особливого значення набуває культивування літературних стандартів, а у випадку директивного впливу на структуру мови посилюються нормативні вимоги. Тож не дивно, що «у першій половині ХХ ст. українська літературна мова зазнала безпрецедентної нормалізації» [Шерех 1998б: 382].

Пуристичні тенденції надзвичайно сильні в українському суспільстві. Я схильна оцінювати цю ситуацію як прояв невротичного пуризму: люди ревно оберігають мову так, наче вона є їхньою власністю, і той страх перед мовою як психоконфлікт сучасного українця, про який писала С.Андрусів, заслуговує подальшого вивчення.

Культивування прескриптивного підходу до мови – вивчення її такою, якою вона повинна бути, а не дескриптивного (такою, якою вона є) визначило зокрема й долю української жаргонології, звівши її суть в основному до того, щоб означувати субстандарт як матерію низьку, словесне хуліганство. Така оцінка превалює і в житейсько-побутовій свідомості носія мови, і в наукових студіях, нарешті, в журналістських дискурсах. Шевельов, дотримуючись західної традиції

терміновживання жаргоном називав по суті суржик, диференціювавши його як міський і сільський.

Дифузію *жаргон – суржик* подибуємо у працях Р. Смаль-Стоцького («Українська мова в советській Україні»), В. Чапленка («Дещо про мову»), Ю. Шевельова та ін.

Суржик ототожнюється з жаргоном тією мірою, якою жаргон може вживатися на позначення розмовної, викривленої, неправильної мови. Закріпленість цієї мови за міським соціумом (у концепції Ю.Шевельова і Р.Смаль-Стоцького) дає право припускати, що суржик / жаргон – це еквівалент поняття “міське просторіччя” у метамові російської лінгвістики.

Заперечуючи одновимірне перенесення на український ґрунт терміна просторіччя, суржик можна кваліфікувати як некодифіковану просторозмовну мову, що має міський і сільський варіант. І власне щодо вказаної дихотомії праці Шевельова багато можуть повідати.

Ю. Шевельов розрізняє мішану мову в місті (жаргон) і селянський суржик, установлюючи принципову термінологічну різницю між мішаною мовою в місті і **власне суржиком – у селі.**

Теза про село як батьківщину суржику викликає заперечення у деяких мовознавців, котрі традиційно пов’язують суржик із впливом зросійщеного міста.

Але розвиток капіталізму ХІХ столітті вніс свої корективи у мовну цноту села, де й процвітав суржик.

Зразки селянської суржикової мови подибуємо у п’єсах Карпенка-Карогого, Кропивницького, Старицького, а в останній третині ХІХ - на початку ХХ століття ця традиція досягла вершини, про що свідчить типологія суржикової мови: русизми, наявність яких зумовлена виникненням нових, капіталістичних відносин на селі; побутовий суржик, суржик як мовна гра.

Можна стверджувати, що суржик народився в селі ще до того, як його носій перебрався до міста (маю на увазі масову еміграцію з села у середині 20 ст.) й більш-менш успішно схрестив свою українську (?) з російською. Отож мав рацію Шевельов, зауважуючи, що «суржик уживається широко, почасти в містах, **далеко типовіше — по селах**». [Шерех 1998а: 276].

Уже в селах по всій Україні був сформований той тип суржику, який Лада Біланюк називає селянсько-діалектним. Елементи селянського суржику безперечно законсервувалися і в іншому типі – архетипальному місько-селянському суржику, який постав разом з індустріалізацією та урбанізацією україномовних селян, які контактували з російськомовною адміністрацією або переїжджали до міст, де намагалися говорити більш потужною і престижною мовою – російською... Для зурбанізованих селян говорити суржиком було більш престижно, ніж говорити українською, яка була конотована провінціалізмом але небезпечніше – націоналізмом».

Суржик у мовному вжитку емігранта із суржикомовного села консервувався як мова сімейна, код спілкування у фамільярних стосунках, у товариських «міжсобойчиках», поміж земляками тощо. За таких умов суржик легко набував статусу української розмовної мови в місті. І в ідіолекті тих, для кого це основна форма невимушеної комунікації, і в розмовному мовленні інтелігенції, яка, може, пристойно володіє українською мовою, але частенько вдається до суржикових вкраплень. Причина появи таких вкраплень — невиробленість питомо українських урбаністичних форм розмовно-фамільярної комунікації.

Ю. Шевельов схильний був уважати мову, пересипану російськими словами, жаргоном, розглядаючи його в структурі урбаністичної комунікації. У статті про памфлети Миколи Хвильового «Літ Ікара» він пише: «В обставинах двомовности українського великого міста **інтелігенція**, говорячи по-українськи, залюбки

вдається до русизмів як емоційно забарвлених жаргонізмів... Включення таких русизмів у текст Хвильового не означає переключення до російської мови. Воно означає переключення на великоміський жаргон» [Шерех 1993: 300].

Заслуговує на увагу думка Ю. Шевельова щодо функціональної заміни повноцінного (міського) сленгу російськими вкрапленнями, які у 1920-х роках заповнювали порожнечу на місці зниженого розмовного вокабуляру: «...Мова стало перебувала в ненормальному стані [через] недорозвиненість урбаністичних форм комунікації, відсутність міського жаргону. Брак українського міського сленгу **інтелігенція** частково компенсувала тим, що вкраплювала в розмову російські слова і вирази, надаючи їм іронічного відтінку» [Шерех 1998б: 382].

Ця теза стосується скоріше макаронічного мовлення у щоденній комунікативній практиці містян-інтелігентів, на онтологічну природу якої проливає світло інша заувага вченого стосовно асиміляції російської мови творчою індивідуальністю митця: «Хвильовий любив запах слова, вживаючи його улюбленого окреслення, б е з у м о в н о. Він заплітав слова в арабески й візерунки, розгортав їх у жалібні процесії і шикував у танечні групи. Часом йому не вистачало українських слів, він хотів більших контрастів і п'янкіших букетів запахів – він удався до французьких і російських слів. Мовознавці-пуристи сердилися на нього. Бідні мовознавці. Хвильовий любив запах слів, бо слова були для нього не ширмою від життя, як учить офіційна марксистська філософія. Вони були для нього частиною життя» (Шерех 1998в: 58).

Ю.Шевельов проводить також паралель між сленгом і суржиком. «Енциклопедія українознавства» подає таке означення сленгу: «Сленг, міський соціолект, виниклий з аргю різних замкнених соціальних груп (правопорушників, крамарів, ремісників, в'язнів, бурсаків-учнів, вояків), як емоційно забарвлена лексика низького й фамільярного стилю, ... поширена серед соціальних низів і

певних вікових груп (ремісничої, шкільної молоді) **міст.**». У цьому означенні принципово важливими є два моменти. По-перше, сленг – міська, принаймні генетично, мова. Ю. Шевельов у праці «Так нас навчали правильних проізношень» вживає словосполучення «міський сленг» як адекват поняття «сленг» у вищезначеному сенсі: «...Міський сленг належить до найактивніших прошарків сучасних мов і має найвищі шанси вижити, якщо брати його en masse, а не говорити про окремі слова. ... **Брак цього шару в сучасній мові ставить під сумнів майбутнє цієї мови. ... Міський сленг націлений у майбуття мови...**» [Шерех 1998а: 276]. Як не згадати тут сучасне розуміння жаргону як гумусу для мови, як живильного джерела її розмовної стихії.

Ю. Шевельов зазначає, що «прогнози щодо суржика мали б бути протилежного характеру» [Шерех 1998а: 276]. Суржик – це «глухий мовно-когнітивний кут» у тому сенсі, що його експресія базується виключно на російському мовному складнику. Справді, продукування сленгових номінацій і висловів потребує неабияких лінгвокреативних здібностей, почуття гумору, а отже – вільного, іронічного асоціативного розуму, здатного до колективної мовної гри та веселощів духу, що олюднують світ, часом руйнуючи у ньому стереотипні зв'язки та уявлення.

Сленг, жаргон, лайка, вульгаризм — усі ці стильово оформлені особистістю мовця сутності передбачають-таки творчість духу, своєрідну поетику вербальних і невербальних жестів. Про суржик цього сказати не можна. Його експресія базується виключно на російському мовному складникові, який підносить експресію вислову. Без ін'єкції інших повнокровних складників або талановитої літературної стилізації недолуге дитя двомовності таки приречене на безбарвне животіння. Цілком зрозуміло, що мовне існування в суржиковому світі продукує такі ж недолугі ментальні та емоційні структури особистості. Ми живемо у світі

суржикового каліцтва, потворних парадоксів і оксюморонів, де кумедно перемішано стилі та форми. А реальний суржик у назвах - вулиці «Басейна», автобусної зупинки «ст. м. Харківська», магазину «Чекушка», цінників «Гірчиця “Крепка”», «Корм для тварын», реклами «Самовирівнювальні суміши для підлоги», «Меблі для вашого образу життя», «Харківський кахель» — лише графічні знаки грандіозної суржикової та й російськомовної (вочевидь, специфічно хохлацької) аморфності. Безбарвної, буденної, зерново-борошняної.

На жаль, суржик інколи вважають міським сленгом, із чим не можна погодитися, бо сленг – елемент парадигми розмовно-ужиткової мови, а суржик – просторіччя малоосвічених людей; до того ж, абсолютне ототожнення двох термінів у світлі вищесказаного прирікає українську мову на небуття.

Помилкою було би вважати, що сфера функціонування сленгу – міські соціальні низи. Важливим соціально-прагматичним аспектом сленгу є його використання у неофіційних ситуаціях усного спілкування. Ним можуть користуватися без ризику для своєї мовної репутації освічені люди, якщо вони близько знайомі одне з одним, разом працюють, мають спільні інтереси тощо. По-друге, існують територіяльно-регіональні відмінності сленгу.

Хоча соціальні діалекти меншою мірою, ніж територіяльні, пов’язуються з якоюсь місцевістю, все ж поліетнічний характер держави, територіяльні різновиди відповідної національної мови, культурні традиції того чи іншого регіону, характер мовних контактів накладають відбиток на соціолінгвальне обличчя субстандарту взагалі та сленгу зокрема, у вивченні якого значення спадщини Ю. Шевельова важко переоцінити.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шерех (Шевельов) Ю. Літ Ікара (Памфлети Миколи Хвильового). // Третя сторожа. Література. Мистецтво. Ідеології. – К.: Дніпро, 1993, с.296-331.
2. Шерех (Шевельов) Ю. Так нас навчали правильних проізношеній // Поза книжками і з книжок. – К.: Час, 1998а, с.236-280.
3. Шерех (Шевельов) Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. // Поза книжками і з книжок. – К.: Час, 1998б, с.281-385.
4. Шерех Ю. Хвильовий без політики // Пороги і запоріжжя. У 3-х томах. Т.1. Література. Мистецтво. Ідеології. – Харків: Фоліо, 1998в, с.57-68.

Lesya Stavytska

This article surveys the problem of substandard language appearances – such as slang, surзык, dialects – based on sociolinguistic approaches, which origin is closely connected with Shevelov's research activity. Approaches towards substandard communicative systems as a source of vitality of the language and its full-bodied functioning offered by Shevelov receives its further development in this work. Special attention is paid to the socio-pragmatic aspect of urban and non-urban substandard forms of language functioning.

Key words: sociolinguistics, substandard, norm, purism.